

Др Вања Продић
Др Слободан Продић

НОВО ЧИТАЊЕ
ПРИЛОГА ИСТОРИЈИ
ЗДРАВСТВЕНИХ И МЕДИЦИНСКИХ
ПРИЛИКА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ПОД ТУРСКОМ И АУСТРОУГАРСКОМ
ДР РИСТЕ ЈЕРЕМИЋА

*Поводом 150 година од рођења
др Ристе Јеремића*

Бијељина
2019.

С БЛАГОСЛОВОМ
ЊЕГОВОГ ПРЕОСВЕШТЕНСТВА
ГОСПОДИНА ФОТИЈА
ЕПИСКОПА ЗВОРНИЧКО-ТУЗЛАНСКОГ

СИНАЈ

Издавачка кућа Епархије зворничко-тузланске

Јавна здравствена установа
Општа болница „Свети врачевци” - Бијељина

Уредници издања:
проф. др Синиша Максимовић
протођакон Бојан Чечар

Рецензенти:
проф. др Радмила Гудовић
проф. др Синиша Бабовић

Тираж:
300 примерака

© Епархија зворничко - тузланска, Јавна здравствена установа Општа болница „Свети врачевци”, Бијељина, Вања Продић, Слободан Продић, 2019. Сва права задржана. Сходно одредбама Закона о ауторским правима ову књигу у целини или деловима није дозвољено умножавати или преносити електронским или механичким средствима, укључујући фотокопирање и снимање, нити је дозвољено похрањивати је у меморију компјутера или је на било који начин дистрибуирати без писменог одобрења носиоца права.

Током времена име доктора Ристе Јеремића готово да је заборављено упркос чињеници да је радећи као лекар спасао животе небројеним пацијентима. Такође, његово име је готово заборављено упркос томе што је иза себе оставио мноштво изузетно значајних дела која се баве историјом медицине на просторима некадашње Југославије.

Ове 2019. године, када се навршава 150 година од његовог рођења и 70 година од када је завршио рад на књизи „Прилози историји здравствених и медицинских прилика у Босни и Херцеговини под Турском и Аустроугарском”, наравно да је потребно учинити мали корак у правцу тога да се име и дело овог лекара не заборави.

Књига која је пред нама управо је и настала из поменутих разлога. Читајући ово дело, свако од нас биће у прилици да сазна нешто више о др Ристи Јеремићу, његовом животном путу и његовим делима. Истовремено, читајући његов рад о историји медицине у Босни и Херцеговини, као и пропратне коментаре везане за сам текст, читаоци ће бити у прилици да сазнају нешто више о теми о којој, на жалост, знамо толико мало.

Да ли се има шта рећи о историји медицине на просторима Босне и Херцеговине од времена средњег века па све до 1918. године? Наравно да има. Доктор Ристо Јеремић као неко ко се родио и ко је значајан део своје лекарске каријере провео у Босни и Херцеговини својевремено се прихватио мукотрпног процеса прикупљања историјских извора и литературе како би начинио дело које ће се у грубим цртама позабавити питањима у вези са тим како се наш народ лечио у прошлости, ко га је и где лечио, какве су му биле животне и здравствене навике... Доктор Ристо

Јеремић писао је о томе као већ стар човек и у време када се није баш тако једноставно долазило до преко потребних информација за стварање једног научног дела. Данас, као што смо нагласили, 70 година касније, у време када су потребне информације неупоредиво лакше доступне, било је потребно само мало добре воље и труда па да се књига коју је др Јеремић својевремено сачинио, допуни мноштвом нових података. Информације сабране у књизи која је пред нама наравно да нису свеобухватне. Процес проучавања историје медицине на просторима Босне и Херцеговине далеко је од окончаног. Штавише, ова књига може и треба да подстакне истраживаче да се они, свако у оквирима својих могућности и областима интересовања, додатно позабаве појединим питањима те да, у неко догледно време, светло дана угледају нови радови на теме из историје медицине. У ишчекивању тога, искрено се надамо да ће и ова књига бити на корист свима који је прочитају.

Бијељина,
јун 2019. године

проф. др Синиша Максимовић

Неколико биографских напомена о др Ристи Јеремићу

Др Ристо Јеремић рођен је у Фочи (Република Босна и Херцеговина),¹ 18. маја 1869. године, у угледној породици златара Јова (Јована) и Кристе (девојачко Хаџивуковић) Јеремић. У родном месту започиње образовање у тамошњој Српској основној школи.² Родитељи, видећи да је њихов син, како се то тада говорило, „од књиге”, одлучују да га пошаљу на даље школовање. Имајући материјалне могућности за то, млади Ристо одлази у Сарајево и уписује тамошњу реалну гимназију.³ Ипак, он гимназију не завр-

¹ Један од радова кроз које се заиста можемо упознати са историјом овог босанскохерцеговачког места јесте рад Алије Бејтића под насловом „Повијест и умјетност Фоче на Дрини” који је, у електронском формату, доступан на www.academia.edu Оно што је такође потребно напоменути јесте и то да се сам Ристо Јеремић бави проучавањем историје свог родног места. Сведочанство о томе свакако јесте и његов рад под насловом „Хас Хоча. Један стари попис људи и земаља” који је објављен у „Гласнику Географског друштва” (Београд, 1925. година). Овај рад др Јеремића данас је такође доступан у електронском формату на www.digitalna.nb.rs

² Као и у већини њој сличних места, и у Фочи, непосредно поред православнџ храма, устројена је основна школа како би деца тамошњих православних хришћана чинила прве кораке у описмењавању и стицању знања. Конкретно, Српска основна школа у Фочи започиње са радом почетком 19. века. У време када је ову школу похађао Ристо Јеремић, она је потпомагана од стране Просветног одбора кнежевине Србије. Погледати: Р. Шушљић, *Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе*, Календар „Просвета” за 1941. годину, Сарајево, 1941, 75.

³ У време када Ристо Јеремић уписује ову школу она носи назив „Класична (хуманистичка) гимназија”. Иначе, школа са радом започиње школске 1879/80. године. Њен први директор био је др Иван Бранислав Зох, а у време када се у њу уписује Ристо Јеремић, на челу установе највероватније да је био Словенац, Даворин Неманич (1850-1929), који

шава у овом граду,⁴ него то чини 29. јула 1889. године у Дубровнику.⁵

Овај град са више него богатом прошлошћу, а исто тако и људи са којима се свакодневно сусретао, оставиће дубок траг у срцу Ристе Јеремића. Свој однос према овом граду у значајној мери пројавио се и кроз дело „Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника”,⁶ што га је Јеремић начинио скупа са Јорјом Тадићем.⁷ Такође, оно што је потребно нагласити јесте и то да дубровачки Срби и њихова активност на очувању националног идентитета непролазно утичу на Ристу Јеремића. Он, још као гимназијалац, заузима јасно препознатљив став непоколебљивог борца за заштиту и просвећење народа из кога је потекао.

Окончавши гимназију, Ристо Јеремић наставља са школовањем. Пут га води у Беч где уписује Медицински

је, 1884. године, на том месту наследио Густава Јохана Јилија. Имајући у виду активности Даворина Неманича у вези са „босанским језиком”, за претпоставити је да је и то један од разлога због којих Јеремић не окончава школовање у овој гимназији. Подробније напомене у вези са босанским језиком и образовањем у босанскохерцеговачким школама: Е. Кевго, *Naučni stavovi i njihova interpretacija „O gramatici bosanskog jezika” iz 1890. u odnosu na [dosada poznatu] arhivsku gradju* - <http://www.izj.unsa.ba>; М. Šator, *Ko je autor Gramatike bosanskoga jezika (1890)* - <http://www.izj.unsa.ba>

⁴ Ристо у Сарајеву завршава прва три разреда гимназије, а потом наставља са школовањем у Дубровнику.

⁵ Погледати: *Jeremić, Risto, liječnik, povijesničar zdravstvene kulture, publicista* - <http://www.suistorija.wordpress.com>; G. Janjić, *Risto Jeremić - od lekara do naučnika* - <http://www.ekonferencije.com>

⁶ Рад је објављен у „Прилозима за историју здравствене културе Југославије и Балканског полуострва”, у Београду, 1938. године.

⁷ Јорјо Тадић (1899-1969), историчар и академик, данас свакако најпознатији по својим радовима о историји Дубровника али и о историји српског и јеврејског народа. Погледати: Р. Самарџић, *Jorjo Tadić kao историчар*, Зборник Филозофског факултета у Београду 11 (1970), 1-16.

*Летимичан преглед библиографије
др Ристе Јеремића са освртом
на његово дело „Прилози историји
здравствених и медицинских прилика
Босне и Херцеговине под
Турском и Аустроугарском”*

Пре него што кажемо неку реч више о Јеремићевом делу „Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустроугарском”, потребно је да нагласимо и следеће: Ристо Јеремић припада малобројној групи лекара српских лекара између два светска рата који су иза себе оставили приличан број писаних дела. Његов опус, да тако кажемо, нити је велики нити је мали. Колико је нама познато, Јеремић је аутор око седамдесет објављених радова. Реч је о списима који су различити како по обиму, тако и по садржају.⁴¹ Ми овом приликом нећемо појединачно наводити сваки од радова, али наравно да је потребно поменути неке и то:

„Прилог казуистици бубрежних убодних рана”, објављено у „Српски архив за целокупно лекарство” 10 (1904), 145-151.

„Прилог казуистици компликованих коминутивних костолома лобање”, објављено у „Српски архив за целокупно лекарство” 10 (1904), 241-244.

⁴¹ Прилично прецизну библиографију др Ристе Јеремића изнео је Војислав Максимовић у књизи под насловом „Одабрани радови Ристе Јеремића” која је објављена у Србињу (Фочи), сада већ давне 1998. године.

„Прилог казуистици устрелних трбушних повреда”, објављено у „Српски архив за целокупно лекарство” 10 (1904), 326-329.

„Кратак извештај о неколико случајева анестезије кичмене мождине”, објављено у „Српски архив за целокупно лекарство” 12 (1906), 368-369.

„Букин. Једно шокачко насеље у Бачком Подунављу”, Београд, 1926.

„Болница Српске општине у Новом Саду”, објављено у „Летопис Матице Српске” 1-3 (1927), 376-381.

„Бачки Руси”, објављено у „Летопису Матице српске” 2 (1928), 49-67.

„Здравствене прилике у југословенским земљама до краја 19. века”, Загреб, 1935.

„Медицинске прилике у Земуну: 1750-1900”, Београд, 1937.

„Прилог историји здравствене културе Сремских Карловаца од 1772. до 1872. године”, Београд, 1940.

„Библиографија српске здравствене књижевности: 1757-1918”, Београд, 1947.

„Прилози за Биографски речник војвођанских Срба лекара: од 1756. до конца 1940. године”, Нови Сад, 1951.

Неки од његових радова објављени су постхумно, као на пример: „Прилог историји здравствене културе Војводства Србије”, који је објављен у Београду током 1974. године.⁴²

Тек много година касније, у Фочи, а тадашњем Србињу, 1998. године, Михајло Б. Јеремић и Војислав Максимовић, у оквиру издавачке делатности „Српског просвјетног и културног друштва Просвјета”, објављују Јеремићеве

⁴² Поменимо да свакако корисне информације о библиографији Ристе Јеремића имамо изложене у већ поменутом делу Емила Либмана под насловом „Грађа за медицинску библиографију Суботице”, тако да ово дело најискреније препоручујемо потенцијалним истраживачима.

ПРЕДГОВОР

Календар *Просвета* за 1941. годину донео је сумаран преглед здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине, углавном на основу до тада нама познатих података.⁴⁸ Након тога учињен је покушај да се сакупи и на једном месту изнесе до сада позната грађа за историју здравствене културе ових земаља под Турцима и Аустро - Угарима. Употпунивши тако *Просветин* сумаран преглед и белешке које су пре петнаест година о Босни и Херцеговини донеле „Здравствене прилике у југословенским земљама до краја 19. века”,⁴⁹ овим је радом значајно проширена ризница знања о здравственим и медицинским приликама ових земаља под два туђинска царства.

Овом приликом желим да се захвалим својим честитим помагачима:

Уваженом колеги др Ловри Дојмију, бившем шефу Дома народног здравља у Мостару, сада у Милану,⁵⁰ као и

⁴⁸ Овај рад др Ристе Јеремића, у електронском формату, доступан је на www.infobiro.ba

⁴⁹ Дело др Јеремића под насловом „Здравствене прилике у југословенским земљама до краја 19. века” објављен је у Загребу током 1935. године. Интересантно је нагласити да се у овом раду Јеремић превише не дотиче здравствених и медицинских прилика у Босни и Херцеговини. То се поготово примећује када су у питању навођења имена лекара који су радили на овим просторима, било да је реч о странцима или лекарима који су пореклом били из Босне и Херцеговине. У сваком случају, поменуто дело др Ристе Јеремића од велике је важности и најискреније се надамо да ће у скорије време светло дана угледати његово ново, критичко издање.

⁵⁰ Др Ловро Дојми рођен је 1899. године на острву Вис. Медицину је започео да студира у Напуљу, а окончао у Загребу. Као лекар радио је у Тузли, Дубровнику и Мостару где је до 1942. године био и управник

младом колеги др Антонију Маринковићу, лекару у Павији,⁵¹ који су се трудили око преписа дубровачког лекара Марка Флорија, обелодањеног 1747. године.

Пријатељима, др Васи Глушцу,⁵² књижевнику, др Пери Слијепчевићу,⁵³ професору универзитета, Глиши Елезовићу,⁵⁴ академику и др Миленку Филиповићу,⁵⁵ етнологу,

Дома народног здравља. Од 1942. године, па до смрти 1965. године, као хирург радио је у Милану. Од његових стручних радова издвојићемо следеће: *Suzbijanje zmijske opasnosti u Hercegovini*, *Priroda* 2 (1934), 43; *Pelagra*, *Priroda* 1 (1935), 6; *Grinja koja izazivlje epidemiju svraba*, *Priroda* 2 (1937), 41; *Kuća patuljaka nedaleko Mostara*, *Priroda* 2 (1938), 38; *Biološko suzbijanje malarije*, *Priroda* 9 (1938), 268; *Neobična narodna liječenja*, *Priroda* 7 (1940), 205; *Kako da liječimo endemični sifilis u Bosni i Hercegovini i šta ćemo eventualno postići tim liječenjem?*, *Liječnički Vjesnik* 9 (1931), 762... Подробније: F. Sunjić, *Dr Lovro Dojmi - in memoriam*, *Priroda* 3 (1966), 96.

⁵¹ Др Антоније Маринковић унук је некада чувеног, а данас готово заборављеног првог мостарског адвоката по коме је и добио име. Др Антоније Маринковић своју лекарску каријеру започео је у Мостару да би је потом наставио у италијанском граду Павији. Погледати: *Antonije Marinković - Prvi mostarski advokat* - <http://www.mosheristorija.blogspot.rs>

⁵² Др Васо Глушац (1879-1955) данас је свакако најпознатији као један од истраживача црквених прилика у средњовековној Босни. Упркос чињеници да је иза себе оставио низ значајних дела, његов опус тек очекује један или више озбиљних радова кроз које би читаоци били у прилици да сагледају важност овог истраживача када су у питању теме из историје средњовековне босанске државе.

⁵³ Др Перо Слијепчевић (1888-1964), по многима један од најзначајнијих српских германиста. Запамћен је и као један од истакнутих активиста Младе Босне. 2013. године, објављивањем његових сабраних дела, учињен је значајан корак у правцу да се његово име и рад отргне од заборава и приближи савременим читаоцима. Погледати: *Објављена сабрана де-ла Пера Слијепчевића* - <http://www.politika.rs>

⁵⁴ Академик Глигорије Глиша Елезовић (1879-1960), чувени српски историчар који је иза себе оставио мноштво капиталних дела, поготово превода турских извора која су и данас незаобилазно штиво за све који се баве историјом српског народа. Подробније: В. Nurudinović, *Bibliografija radova Gliše Elezovića* - <http://www.cosbelgrade.com>; И. Колај

који су ми најљубазније помагали у решавању замршених питања.

Другу и пријатељу Милану Н. Х. Вуковићу, који није жалио труда ни времена око испитивања података из ретких публикација до којих ја нисам могао доћи.

Пријатељима: Милошу Лесковцу, чиновнику, и др Сави Салатићу, лекару у Сарајеву,⁵⁶ др Гаври Вујичићу,⁵⁷ лекару и др Јовану Радуловићу, наставнику Седме гимназије у Београду, који су ме својски снабдевали потребном литературом.

Ристановић, *Преглед развоја оријенталних студија на тлу бивше Југославије 1857-1950* - <http://www.arhivyu.gov.rs>

⁵⁵ Јеремић свакако мисли на Миленка С. Филиповића (1902-1969), чувеног српског етнолога и етнографа. Подробније о њему и његовом раду: А. Павловић, *Миленко С. Филиповић на Косову и Метохији према писању дневног листа „Вардар”*, Баштина 27 (2009), 189-201 (обратити пажњу на списак литературе).

⁵⁶ Др Саво Салатић је један од сарајевских лекара који су у овом граду ординирали пре Другог светског рата. Према запису Миленка Јерговића у његовом раду „Прича о докторима”, др Саво Салатић живео је, према напоменама из сарајевског телефонског именика објављеног 1941. године, на адреси Крекова 4/2 (током Другог светског рата ова улица, као и многе друге у Сарајеву, одлуком усташке власти обнародоване 2. јуна 1941. године, променила је име. Конкретно, Крекова улица постала је Надбискупска).

⁵⁷ Др Гавро Вујичић рођен је 1891. године у Мостару. Студије медицине започиње у Бечу али потом, од јула 1914. до октобра 1918. године, учествује у Првом светском рату. По окончању рата наставља студије медицине и завршава их 1921. године у Прагу. По окончању студија као лекар ради у Сарајеву, Босанској Костајници, Загребу. Након усавршавања на Пастеровом заводу у Паризу, од 1929. године па до 1940. године, ради као лекар у Бања Луци, а потом одлази у Београд. Погледати: *Бањалучки љекари у Краљевини Југославији (1929-1941)* - <http://www.glassrpske.com>

Љубомиру Матићу, техничком уреднику *Српског архива за целокупно лекарство*, по чијем сам савету начинио неколико измена у рукопису овога рада.⁵⁸

Мостар, марта 1949. године

др Ристо Јеремић

⁵⁸ Као допуну предговору др Ристо Јеремић забележио је и ово: „У предговору ове књиге узмакла ми је изјава дубоке благодарности др Алекси Деспићу, који ми је 1947. и 1948. (године) омогућио рад у сарајевским библиотекама својским пружањем помоћи станом и трпезом”.

СРЕДЊОВЕКОВНА БОСНА И ДУБРОВАЧКИ ЛЕКАРИ ОД 1304. ДО 1464. ГОДИНЕ

Када би владарима и велможама средњовековне Босне затребала лекарска помоћ, они би исту потражили у Дубровнику, а Влада овога града, о свом трошку, слала би им медике физике, хирурге и бербере.

Дубровачка влада 1304. године одазвала се молби Константина, кнеза захумског, сина краља Милутина.⁵⁹

Потом су слали лекаре војводи Влатку Вуковићу Косачи,⁶⁰ војводи Владети (1392. године) из наших народних

⁵⁹ Константин Немањић (1282/83 -1321/22) био је, највероватније, син из другог брака краља Милутина. У историографској литератури наводи се податак да је његова мајка била ћерка Јована Првог Анђела, владара Тесалије од 1271. до 1296. године (у појединим изворима она се помиње као Ана Тертер). Током 1304. године Константин је имао око двадесетак година и управљао је Захумљем, као једном од области под влашћу Немањића. Од 1316. године добија титулу „младог краља” и власт у Зети. Ипак, у борбама које су се водиле око српског престола почев од смрти краља Милутина 29. октобра 1321. године, Константин ће неславно скончати. Наиме, према летописним забелешкама, он бива поражен и убијен на крајње суров начин од стране брата Стефана и стрица Владислава. Из историјских извора сазнајемо и име дубровачког лекара који је лечио Константина Немањића. Реч је, највероватније, о лекару Рикарду који се школовао у Салерну. Интересантно је и то да дубровачка власт напомиње да, уколико се лекар Рикардо дуже од 15 дана задржи у Хуму, да неће добити плату. Подробније: *Историја српског народа*, 1. књига, Београд, 1994,² 462-463; R. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, 2. knjiga, Beograd, 1938.

⁶⁰ Влатко Вуковић Косача, српски војвода и господар Хума, био је родоначелник властелинске породице Косача. Био је човек од повере-

песама,⁶¹ победнику Турака код Билеће и команданту Тврткове војске у боју на Косову, краљу Дабиши (1395. године),⁶² војводи Павлу Раденовићу у Жупи Врм, у горњем току Требишњице (1395. године).⁶³

ња краља Твртка Првог. Борио се у боју код Билеће 27. августа 1388. године, а такође и у Косовском боју на Видовдан 1389. године. Данас, на жалост, нема сачуваних историјских докумената у вези са последњим месецима његовог живота. Оно што нам је познато јесте да је он током 1391. године учествовао у заузимању Конавла, те да је умро током 1392. године и да је сахрањен недалеко од данашњег места Бољуни код Стоца у Херцеговини. Натпис на његовом гробу гласи: „Овде лежи добар јунак и човек Влатко Вуковић”. Дубровчани су средином 1392. године послали лекара Албертина (magister Albertinus de Chamurata, de Padua) како би помогао у лечењу оболелог Влатка Вуковића. Погледати: Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Сарајево, 2009; У „*višku povijesti*” *manjak činjenica o vojvodi Vlatku* - <http://www.vecernji.ba>; С. Ђирковић, *Историја Босне*, Београд, 1964, 158-159, 172, 178, 181.

⁶¹ Јеремић највероватније мисли на песму „Царица Милица и Владета војвода” која је, према напоменама савремене литературе, по први пут објављена у другој књизи „Пјесме јуначке најстарије”, што их је сабрао Вук Стефановић Караџић и објавио током 1845. године. У електронском формату песма је доступна на www.srpskaenciklopedija.org

⁶² Мисли се на Стефана Дабишу Котроманића (после 1339 - 1395), који је од марта 1391. па све до смрти, почетком септембра 1395. године био, према интитулацији на његовој повељи насталој 18. јуна 1391. године, „по милости Господа Бога краљ Срба, Босне, Поморја, Хумске земље, Доњих Краја, Западних страна, Усоре, Соли и Подриња”. Уколико имамо у виду да је дубровачко Веће умољених допустило лекару Јохану (magister Johannes de Paria) да 4. априла 1395. године крене пут босанског двора, за претпоставити је да се краљ Стефан Дабиша разболео током првих месеци те године. Подробније: Ђ. Тошић, *Двије повеље босанског краља Стјепана Дабише*, Историјски часопис XXXIX (1992), 5-23; М. Радусин, *Лекари Дубровачке Републике у средњовековној Србији и Босни* - <http://www.rastko.rs> (обратити пажњу на списак употребљене литературе).

⁶³ Павле Раденовић (? - 1415), син је Радена Јабланића једног у низу босанских властеличића. Захваљујући својим више него ли очевидним способностима, прилично брзо постао је један од најмоћнијих вели-

САДРЖАЈ

Увод	5
Неколико биографских напомена о др Ристи Јеремићу	7
Летимичан преглед библиографије др Ристе Јеремића са посебним освртом на његово дело „Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустро - угарском”	18
Предговор	30
Средњовековна Босна и дубровачки лекари од 1304. до 1546. године	34
Здравствене и медицинске прилике у Босни под Турцима од 1464. до августа 1878. године	45
Здравствене прилике	45
Станови	45
Пијаће воде	50
Исхрана	54
Алкохолизам	59
Акутне заразне болести	63
Душевне болести	76
Остале болести	78

Општа хигијена	83
Бројно стање	84
Медицинске прилике	94
Народна медицина	94
Лекаруше	103
Минералне воде	107
Хамама	111
Апотеке и апотекари	117
Вариолатија	121
Нешколовани лекари	123
Школовани лекари	127
Вакуфска болница	145
Здравствене и медицинске прилике под аустријском окупацијом од августа 1878. до новембра 1918. године	146
Здравствене прилике	146
Станови	147
Пијаће воде	147
Исхрана	151
Алкохолизам	153
Акутне заразне болести	154
Хроничне заразне болести	157
Медицинске прилике	163
Војни лекари	163
Санитетски отсек	164
Котарски уреди	164
Општински статuti	165
Санитетске комисије	166
Лекари	167
Земаљска болница	169

Земаљски санитетски савет	170
Болнице котарске, општинске и амбуланте	170
Душевно болесна чељад са манама и недостацима	173
Апотеке	174
Минералне воде	177
Општа хигијена	178
Бабице и болничко особље	178
Вакцинација	179
Настојања Сабора Босне и Херцеговине око здравства	181
Самоуправна здравствена тела	182
Хаџ	187
Регистар лекара у Босни и Херцеговини	192
Лекари рођени у Босни и Херцеговини	218
Поговор	245

Фотографија на корицама настала је око 1900. године у сарајевској Земаљској болници.
Извор: www.pinterest.dk